

Олег Песчаній,
кандидат історичних наук

Швейцарія та Україна в 90-ті роки ХХ століття

Народився 28 січня 1961 року в с. Марковці Бобровицького району Чернігівської області.

У 1980—1987 рр. навчався на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

У 1987—1990 рр. навчався в аспірантурі історичного факультету Київського держуніверситету.

У лютому 1991 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: «Чесько-українські зв'язки у другій половині XVI — першій половині XVII століть».

З серпня 1991 р. працює науковим, старшим науковим співробітником Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. З вересня 2001 р. — докторант інституту. Досліджує тему суспільно-громадських відносин центральноєвропейських країн з Україною у 1991—2001 рр.

На початку 90-х років ХХ ст. у світі відбулися серйозні зміни. В 1991 р. розвалився Радянський Союз і на карті світу з'явилася нова держава — Україна. Всі 90-ті роки були наповнені утвердженням молодого країни як державного організму, виборюванням певного місця серед інших держав. Україна розвивала відносини з багатьма країнами світу, зокрема із Швейцарією. Загальновідомо, що Швейцарія є високорозвинутою індустріальною країною з інтенсивним сільським господарством. Її називають серед найбільших експортерів капіталу та фінансових центрів світу. У країні досягнуто надзвичайно високого рівня життя. Громадяни Швейцарії мають надійний соціальний захист. Швейцарія — одна з найстаріших демократій світу. Ось чому Україні з її прагненням до Європи та високих стандартів життя було б доречно встановити плідні відносини з цією країною, а нам, історикам, дослідити, як вони розвиваються.

На жаль, досі відносини між Швейцарією та Україною не стали предметом вивчення в українській історичній науці. Швейцарці кажуть, що Україна досі залишається для них невідомою країною¹. А чи багато знаємо ми про Швейцарію? Думаю, що не дуже. Якщо переглянемо каталоги Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, то з'ясуємо, що останні праці, присвячені Швейцарії, видані ще в 70–80-х роках минулого століття. Наприклад, там можна знайти брошуру В. Ф. Єременка «Швейцарія: яка ж вона є?» — (К., 1975. — 48 с.). Але в НБУ ім. В. І. Вернадського — це єдина робота українського автора часів радянської влади і періоду незалежності. Хоча свого часу про Швейцарію писав М. Драгоманов у своїх працях «Швейцарська спілка», «Швейцарська республіка» (робив він це наприкінці ХІХ століття) і С. Русова — «Швейцарская, свободная народная республика» (1905 р.). Автор не знайшов наукових розвідок і в історичних періодичних виданнях. Більше уваги швейцарській темі приділяли літератори. Так, журнал «Всесвіт», № 2 за 1994 рік повністю був присвячений Швейцарії.

Отже, потреба дослідження швейцарсько-українських зв'язків зумовлена невивченістю проблем їх двосторонніх відносин, необхідністю заповнити прогалину у дослідженні історії України 90-х років ХХ століття. Крім того, результати дослідження могли б послужити справі кращої орієнтації України на її шляху до інтеграції з європейськими країнами.

У цій статті ми розглянемо питання відносин Швейцарії з Україною у різних сферах людського буття: політичній, економічній, правовій, науковій, культурній. Це будуть, так би мовити, перші кроки у вивченні процесу швейцарсько-українських відносин на початку існування незалежної Української держави. Автор намагатиметься показати деякі здобутки і труднощі у встановленні контактів між названими країнами.

Відносини на міждержавному рівні між Швейцарією та Україною з самого початку їх становлення розвивалися досить жваво. Перші офіційні зустрічі представників Швейцарії і України в цей період відбулися незабаром після проголошення Акта незалежності України. 19–20 листопада 1991 року в Києві побував з офіційним візитом Державний секретар у закордонних справах Швейцарії Клаус Якобі. Метою його ві-

зиту було покласти початок встановленню широких контактів з Україною.

Трохи більше як через місяць Швейцарія визнала незалежність України. Сталася ця подія 23 грудня 1991 року. Цього ж дня віце-президент Швейцарії Рене Фельбер надіслав листа президентові України Л. Кравчуку, в якому зазначалося, що Федеральна Рада Швейцарії визнає незалежність і суверенітет України і бажає встановити з нею дипломатичні відносини². До речі, серед німецькомовних країн саме Швейцарія першою визнала незалежну Україну. Німеччина зробила це 26 грудня 1991 р., Австрія — 15 січня 1992 р.

І вже в перші місяці 1992 року, а саме 6 лютого, були встановлені дипломатичні відносини між Швейцарією і Україною. Перша зустріч президентів Швейцарії та України відбулася 1992 року в Давосі. У лютому 1993 р. в Швейцарії було відкрито посольство України. Того ж року було відкрито і Посольство Швейцарії в Україні.

Далі відбулася ціла низка двосторонніх зустрічей. У 90-ті роки ХХ ст. мали місце візити в Україну Державного секретаря з питань зовнішньої політики, керівника політичної дирекції Федерального Департаменту закордонних справ Швейцарії Я. Келленбергера (листопад 1994 р.), Голови Ради кантону Женева К. Еті (листопад 1994 р. та липень 1995 р.), Генерального секретаря Швейцарського національного фонду наукових досліджень Г.-П. Хертіга (вересень 1994 р.), Державного секретаря з питань зовнішніх економічних зв'язків Ф. Бланкарта (квітень 1995 р.); Федеральний Департамент юстиції та поліції провів семінар для відповідальних співробітників Мін'юсту та МВС України (жовтень—листопад 1994 р.). 15—16 січня 1996 року відбувся офіційний візит в Україну керівника Федерального Департаменту закордонних справ Швейцарської Конфедерації Флавіо Котті.

Під час свого візиту Ф. Котті зустрівся з Президентом України Л. Кучмою, міністром закордонних справ України Г. Удовенком, головою Постійної комісії Верховної Ради України з питань правової політики і судово-правової реформи В. Стретовичем. Результати цих зустрічей дали підстави Ф. Котті сказати: «Я розглядаю свій візит як продовження тих контактів, які є між Україною та Швейцарією. Я певен, що за чотири роки між нашими державами встановилися добрі відно-

сини. Я прибув до Києва з пропозицією продовжити контакти і сподіваюсь, що в майбутньому вони будуть розвиватися в усіх галузях...»³.

Найбільшою подією в процесі становлення швейцарсько-українських відносин був візит президента України до Швейцарії, який відбувся у березні 1996 року. До речі, це був перший офіційний візит глави держави з країн СНД до цієї країни. Програма візиту була насиченою. Швейцарські та українські представники обговорювали найрізноманітніші проблеми, серед них — питання подальшого розвитку торговельно-економічного, фінансового, банківського співробітництва, надання консультацій з технічних питань, українсько-швейцарське співробітництво у правовій сфері, зокрема в боротьбі з організованою злочинністю, питання європейської політики та безпеки, питання, пов'язані з діяльністю ОБСЄ.

Президент України провів прес-конференцію в Палаці Націй, зустрівся з представниками Міжнародного Комітету Червоного Хреста, вів розмови з діловими людьми, оглянув експозицію у Женевському центрі конференцій, мав переговори з президентом Швейцарської Конфедерації Жаном Паскалем Деламюром, дав інтерв'ю різним засобам масової інформації.

У швейцарської громадськості цей візит викликав широкий інтерес. Показовою у цьому відношенні була зустріч у Женевському Міжнародному центрі конференцій, куди прийшло близько 750 політиків, дипломатів, науковців, представників творчої інтелігенції. Вони слухали виступ Л. Кучми «Демократична Україна в сучасному європейському контексті». Лейтмотивом зустрічі були слова члена Державної ради (Уряду) кантона Женева Клода Еті: «Треба бути партнерами і рухатись у напрямку солідарності до України», які присутні зустріли схвальними оплесками⁴.

Під час візиту не було підписано жодного документа, але, як зазначала швейцарська сторона: «Для нас це не головне, оскільки в нашій країні немає практики приурочувати до якого-небудь візиту підписання угод. Важливо інше: в Швейцарії визнали, що є така країна, як Україна, з могутнім промислово-аграрним потенціалом. Президент Кучма <...> добре представив Україну і зумів зацікавити наших бізнесменів різного роду економічними пропозиціями»⁵.

Інтенсивні політичні контакти між Швейцарією та Україною продовжили візити до Швейцарії міністра закордонних справ України Г. Удовенка в січні 1997 р. та в тому ж таки році делегації Верховної Ради України на чолі із заступником Голови парламенту О. Ткаченком. З швейцарського боку діалог на найвищому рівні представляв візит в Україну Федерального радника, керівника Федерального департаменту національної економіки Ж. П. Деламяюра, який у 1996 році ще був президентом Швейцарської Конфедерації.

Оцінити результати політичних контактів між Швейцарією та Україною в 90-ті роки ХХ століття можна словами швейцарського посла в Україні Ж.-Ф. Каммера: «Наші політичні стосунки з Україною можна визначити, як дуже добрі»⁶.

Ще одною складовою швейцарсько-українських відносин у цей час були торгово-економічні контакти. Як же вони розвивалися?

Щодо розвитку економічних відносин між Швейцарією та Україною в 90-ті роки ХХ століття, то можна сказати, що вони не набули бажаного розмаху, хоча ділові кола Швейцарії розглядали ринок України як дуже перспективний. Характеризуючи результати економічних відносин у зазначений період, посол Швейцарії в Україні Жан-Франсуа Каммер говорив: «Якщо бути відвертим, то у мене на сьогодні є абсолютно всі причини, щоб не бути задоволеним тим рівнем економічних відносин і зв'язків, який існує нині між Україною і Швейцарією.

Україна велика держава з майже 50-ма мільйонами населення і вона має дуже значний економічний потенціал, який, на жаль, поки що ми не можемо повністю використовувати. Я хотів би задокументувати стан наших економічних відносин між Україною та Швейцарією однією єдиною цифрою, яка покаже весь стан і характеристику цих відносин. Швейцарський експорт до України складає лише 0,1 % від загального швейцарського експорту. Цей експорт товарів із Швейцарії врівноважується певним імпортом з України, але в перерахунку на грошове обчислення розмір цього імпорту також є незначним. Він становить лише декілька мільйонів доларів. Тобто, тут можна сказати, що ситуація є абсолютно незадовільною, і причиною цього є те, що Україна, як економічна сила, в нас поки що є маловідомою»⁷.

Та все ж, маючи в підсумку такий результат торгово-економічного співробітництва між Швейцарією та Україною, не можна сказати, що в цій царині нічого не робилося. Робота проводилася в кількох напрямках.

На державному рівні було підписано кілька важливих угод у сфері економіки. Найважливішими серед них були: угода про взаємний захист інвестицій, угода про розвиток комерційних контактів та угода запобіганню подвійної сплати податків. Були підписані й угоди з конкретних проблем. Наприклад, про виділення у 1996 році гранта на суму 14 мільйонів швейцарських франків для розв'язання енергетичних проблем України. На ці кошти Україна закупила у Швейцарії енергетичне обладнання.

У першій половині 90-х років проводилася також робота щодо створення швейцарсько-українських спільних підприємств. Станом на 1994 р. було зареєстровано близько 55 таких підприємств⁸.

Не обходилось також без експортно-імпортних операцій. Швейцарія відправляла до України продукти харчування, машини, вироби хімічної та фармацевтичної промисловості, інструментарій. Україна експортувала до альпійської країни метал, папір, картон, текстильні вироби. Однак розміри цих відносин не задовольняли обидві сторони. Як зазначав начальник управління Центральної і Східної Європи міністерства зовнішніх економічних зв'язків Швейцарії Рудольф Лауб, «Наші торговельно-економічні відносини, звичайно, могли бути активнішими і пліднішими, однак цьому не сприяють деякі неузгодженості у вашому зовнішньоекономічному законодавстві, побоювання наших провідних фірм інвестувати капітали в українську економіку»⁹.

Велося багато переговорів про залучення швейцарських банків, підприємств для роботи в Україні. І це не дивно. Швейцарські банки давно користуються авторитетом у світі. Зокрема, йдеться про один з найбільших швейцарських банків, який є водночас одним із найстаріших і найбільших банків у світі — банк «Швейцарський кредит» (Credit Suisse)¹⁰. Цей банк згодом відкрив своє представництво в Україні.

Швейцарська сторона також висловила готовність допомогти банківському сектору України. У 1997 р. Національний банк України і швейцарська фірма KPMG підписали меморандум. Згідно з цією програмою у 1997 р. було проведено 35 семінарів

присвячених різноманітним питанням ведення банківського господарства¹¹.

За вказаний період відбувся також цілий комплекс зустрічей та обговорень інвестиційних проектів у рамках роботи торгово-промислової палати «Швейцарія—Україна». Розмови велися не тільки про віддалені, а й про суто конкретні проекти, які перебували у тій чи іншій стадії первинної реалізації, або близьких до цього.

Деякі з цих проектів знаходили своє втілення. Хоча й відбувалося це втілення не досить гладко. Взяти, хоча б, всесвітньовідомий трансконтинентальний концерн АВВ, який з 1994 року почав дуже активно влаштовуватися в Україні. Ось що про це говорив віце-президент концерну Альфред Бунх: «Ми відкрили своє представництво у Києві, розробили та обговорили з українськими колегами ряд цікавих проектів щодо модернізації АЕС і створення нових потужних гідроелектростанцій, організації екологічно чистих виробництв. Проте реалізація цих проектів відкладається, оскільки українська сторона не має коштів»¹². Та попри всі негаразди, в Рівному було створене спільне підприємство, де працювало 750 робітників. І в 1996 р. підприємство мало намір виробити в три рази більше продукції, ніж у попередньому році¹³. Розпочала працю в Україні всесвітньовідома компанія «Nestle», яка поставляла на український ринок продукти харчування. У Дніпропетровську в 1996 р. за працювало спільне підприємство, яке виробляло олію за швейцарськими технологіями.

На торговельно-економічні відносини, їх слабкий розвиток, не зважаючи на те, що багато швейцарських фірм мали намір вийти на багатий і неосвоєний український ринок, впливали різні фактори. Швейцарська сторона їх чітко виділяє. Це високі податкові ставки, часті зміни в законодавстві, передусім у податковій сфері, млява приватизація, бюрократичні перепони. До того ж швейцарські бізнесмени звикли до певного побутового та технічного сервісу. Відштовхує швейцарців від праці в Україні і занадто висока орендна плата — до 50 доларів за 1 кв. метр (у Європі — 20 доларів)¹⁴.

У відносинах у торговельно-економічній сфері між Швейцарією і Україною в 90-ті роки ХХ століття були й інші недоречності, зокрема, пов'язані зі сферою торгівлі. Наприклад, у питанні про вступ України до Світової організації торгів-

лі. Так, на 5-му засіданні Робочої групи з питань вступу України до Світової організації торгівлі, яке відбулося наприкінці 1997 р. в штаб-квартирі СОТ у Женеві, представники Швейцарії не вважали за доцільне укладання двосторонньої угоди щодо взаємного визнання оцінки відповідності (сертифікатів). Хоча це суперечило статтям 5, 6 та 9 Угоди про технічні бар'єри у торгівлі СОТ. Цим самим швейцарська сторона намагалася отримати одностороннє визнання Україною швейцарських сертифікатів¹⁵.

Ще однією важливою стороною швейцарсько-українських відносин була правова сфера. У Швейцарії особливого значення надається стабільному правовому порядку. Швейцарці вважають, що лише за таких умов можливий ефективний розвиток економіки та суспільства. Вони твердо переконані — у кожній цивілізованій державі має існувати верховенство права.

Саме тому в швейцарсько-українських відносинах приділялося багато уваги правовим питанням. У програмі кожного візиту були питання щодо правового поля, наприклад, як це було під час візиту до Швейцарії Президента України Л. Кучми, коли обговорювалися питання боротьби з організованою злочинністю.

У 90-ті роки склалися програми співробітництва між правоохоронними структурами Швейцарії та України. Згідно з такою програмою на 1997—1999 роки Швейцарія надала значну допомогу Україні у справі реформування юстиції та у сфері виконання покарань.

Постійно підтримувалися зв'язки українського посольства в Швейцарії з Федеральним відомством поліції та юстиції Швейцарії з питань правової взаємодопомоги. Це відомство активно сприяло у розслідуванні справ, порушених в Україні за фактами шахрайства, привласнення державних коштів, зловживання службовим становищем¹⁶. Можна згадати хоча б справу колишнього прем'єр-міністра України П. Лазаренка, у розслідуванні якої Швейцарія співпрацювала з українськими властями.

Як результат проведеної в 90-ті роки роботи, у жовтні 2000 року швейцарські власті здійснили реальні кроки, щоб перекрити різноманітним кримінальним групам з України шляхи відмивання брудних грошей. Швейцарія перевела з незаконно відкритих рахунків значні кошти до України. Це мільйонні суми, що надійшли тим, кому вони належать¹⁷.

Працювали швейцарські та українські правники в 90-х роках ХХ століття й над поліпшенням судової системи в Україні. Результати цієї роботи виявилися в тому, що в березні 2000 року у Києві було відкрито Центр суддівських студій, в якому українські судді мали підвищувати свою кваліфікацію.

Цікавими і корисними у швейцарсько-українських відносинах досліджуваного періоду були, зокрема, наукові зв'язки. І що для нас, істориків, дуже важливо, тривали пошуки джерел про відносини між обома країнами у минулому. Головна увага приділялася періоду 1917–1922 рр., коли існувала Українська Народна Республіка. Так, протягом 1993–1997 рр. тривали пошуки історичних матеріалів щодо становлення та еволюції українсько-швейцарських зв'язків часів визвольних змагань. Велику допомогу в пошуку українських матеріалів у швейцарських архівах надали директор Федерального архіву Швейцарії професор Х. Граф, керівник Першого політичного управління Федерального департаменту Міністерства закордонних справ Швейцарії посол фон Денікен. Результати цієї праці були представлені на виставці «Швейцарія – Україна: 1917–1922 рр.», проведеної в українському посольстві з нагоди 5-ї річниці встановлення дипломатичних відносин 26 лютого – 17 березня 1997 р. Крім того, результатом цієї роботи було і передання у квітні 1997 р. Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського більш як 20 мікрофільмів видань, представлених на цій виставці. Тепер матеріалами з швейцарських архівів можуть користуватися і дослідники в Україні¹⁸.

У період, який ми оглядаємо, відбувалися й культурні взаємини. Активнішими у розвитку цих взаємин були швейцарці. Уже в жовтні 1991 р. відбувся перший фестиваль швейцарського мистецтва в Україні. Він поклав початок культурним зв'язкам двох держав. Ініціатором проведення фестивалю був швейцарський диригент українського походження Павло Дялбога¹⁹.

Ще однією помітною сторінкою культурних відносин між Україною та Швейцарією була виставка під назвою «Вікно в Україну», що відбулася в Палаці культурного департаменту Цюріха з вересня по грудень 1994 року. Підґрунтям для проведення виставки були відвідини швейцаркою М. Герольд Києва навесні 1993 року. До того вона дуже мало знала про Україну. Та коли ознайомила з українськими церквами, монастирями,

музеями, відвідала українські спектаклі, побачила красу весняного Києва, а потім ще й пізналася з відомим українським фотографом Віктором Марущенком та його світлинами, у неї виник задум організувати виставку українського фотографа у Цюріху.

Виставка у Цюріху супроводжувалася різними культурними програмами. Перед швейцарською публікою співала Ніна Матвієнко, грав бандурист Роман Гриньків, проводилися доповіді та читання, демонструвалися українські фільми. Ця українська культурна акція мала великий успіх серед цюріхців і широко висвітлювалася пресою²⁰.

Ще одним активістом розширення швейцарсько-українських культурних відносин у 90-ті роки ХХ століття був відомий швейцарський кінорежисер Фредерік Гонсет. Він протягом зазначеного часу зняв чотири фільми на українську тематику. Остання з цих робіт була присвячена українським «остарбайтерам», які у роки Другої світової війни працювали у німецьких філіях швейцарських фірм. У стрічці з великою симпатією та співчуттям показано долю українських людей на чужині. Швейцарський кінорежисер передав копії фільму Національній телекомпанії України та Національному музею історії Великої Вітчизняної війни у Києві. Крім того, Ф. Гонсет запросив для виступів у Швейцарії полтавський хор «Калина», концерти якого відбулися у грудні 1998 року²¹.

1997 року в Україні відбулися Дні культури Швейцарії. Перед українськими глядачами постали сповнені високого ідеалу краси й гармонії художні роботи Ліллі Лангенеггер «Аппенцельський живопис»²².

Насиченою була також музична частина Днів культури Швейцарії в Україні. Українські слухачі почули молодого швейцарського піаніста Мартіна Лукаса Штауба. В його програмі прозвучали твори Баха, Бетховена, Равеля, Мендельсона, Брамса, Мусоргського.

Окремий концерт був присвячений вокальній музиці. Співак Отто Георг Лінзі виконав маловідомі твори Бетховена, Верді, Вагнера, Россіні, Доніцетті. В концерті також пролунали, виконані швейцарським співаком, українські народні пісні.

У 1998 році мали відбутися Дні України в Швейцарії. Однак, в української держави не вистачило коштів для проведення такого повномасштабного культурного заходу в столиці Швейцарії

Берні. І тут на допомогу українцям в розвитку культурних відносин зі своєю країною прийшли швейцарці, які за своєю ініціативою запрошували українських виконавців. Весною 1998 року запросили групу молодих піаністів з Харкова. Концерти українців користувалися величезним успіхом.

Підбиваючи підсумки перебігу швейцарсько-українських відносин у 90-ті роки ХХ століття, можна відзначити, що розвивалися вони в кількох напрямках. Найбільш плідними вони були в політичній сфері. Велике значення мали взаємовідносини правників. Дуже корисними були контакти у науковій та культурній галузях. На жаль, менших результатів удалося досягти у торговельно-економічному співробітництві.

¹ Схід-Захід: українсько-швейцарський діалог / Мар'яна Герольд (Швейцарія, Цюріх) — Юрій Саєнко (Україна, Київ) // Сучасність. — 1996. — № 9. — С. 123.

² Политика и время. — 1992. — № 1. — С. 10.

³ Обопільна зацікавленість у розширенні відносин... // Політика і час. — 1996. — № 2. — С. 82

⁴ Бабенко-Півторак Е. «Почерк України» — це конкретика // Робітнича газета України. — 1996. — 28 березня. — С. 2.

⁵ Ботти Анни. Швейцарские фирмы готовы работать на украинском рынке // Украинские деловые новости. — 1996. — № 18 (май). — С. 2.

⁶ Для Швейцарії Україна є дуже важливою країною / Інтерв'ю з Надзвичайним і повноважним Послом Швейцарської конфедерації в Україні паном Жан-Франсуа Каммером політолога В. Каспрука // Українське слово. — 2001. — Ч. 30 (26 липня—1 серпня). — С. 8.

⁷ Там само.

⁸ Обопільна зацікавленість у розширенні відносин... // Політика і час. — 1996. — № 2. — С. 83.

⁹ Петруня А. Создавшая себя страна // Киевские Ведомости. — 1996. — 20 марта. — С. 4.

¹⁰ Яка ж то СОТ без України? Інтерв'ю з міністром зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України С. Осикою / Е. Бабенко-Півторак // Робітнича газета України. — 1996. — 28 березня. — С. 2.

¹¹ Вісник Національного банку України. — 1998. — № 2. — С. 10.

¹² Петруня А. Создавшая себя страна // Киевские Ведомости. — 1996. — 20 марта. — С. 4.

¹³ Ботти Анни, торговий советник посольства Швейцарии в Украине. Швейцарские фирмы готовы работать на украинском рынке // Украинские деловые новости. — 1996. — № 18 (май). — С. 2.

- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Кисельова Т. Інтерв'ю голови Держстандарту України / Ю. Романов. Чи слід нам поспішати в СОТ? // Політика і час. — 1998. — № 2. — С. 19.
- ¹⁶ Ковальська Н. Робота для мене стала другим університетом / М. Макаревич // Політика і час. — 1998. — № 5. — С. 20.
- ¹⁷ Для Швейцарії Україна є дуже важливою країною / Інтерв'ю з Надзвичайним і повноважним Послом Швейцарської конфедерації в Україні паном Жан-Франсуа Каммером політолога В. Каспрука // Українське слово. — 2001. — Ч. 30 (26 липня—1 серпня). — С. 8.
- ¹⁸ Див.: Шевченко І. Давні підвалини доброзичливості // Політика і час. — 1998. — № 1. — С. 42. (42—44).
- ¹⁹ Олійник Л. Павло Дябога та його однодумці // Всесвіт. — 1994. — № 2. — С. 172.
- ²⁰ Схід-Захід: українсько-швейцарський діалог / М. Герольд (Швейцарія, Цюріх) — Ю. Саєнко (Україна, Київ) // Сучасність. — 1996. — № 9. — С. 131.
- ²¹ Гуманітарне співробітництво // Політика і час. — 1998. — № 9. — С. 90.
- ²² Бенг О. Україна—Швейцарія: Культурні діалоги Сходу й Заходу // Культура і життя. — 1997. — 11 червня. — С. 2.